

Ю. І. Петрова

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ АРАБО-ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ОСМАНСЬКОЇ ЕПОХИ

Епоха османського панування на Близькому Сході тривалий час сприймалася як період глибокого занепаду арабо-християнської культури і літератури. Однак завдяки ґрунтовним дослідженням останніх років і залученню до наукового обігу значного корпусу рукописних та архівних матеріалів картина дедалі більше прояснюється. Видається, що інтелектуальне життя близькосхідних християн тієї епохи не було застійним – навпаки, вони виступали активними учасниками важливих культурних процесів, про що свідчить доволі багата рукописна спадщина, яка дійшла до нас. Під османською епохою в цій публікації ми матимемо на увазі період XVI–XVIII ст., не враховуючи XIX століття, коли рукописна традиція почала поступатися друкарській продукції, що сприяло поступовому нівелюванню типових для рукописів рис і стандартизації арабської літературної мови. Період XVI – першої пол. XIX ст. можна вважати окремою віхою в історії арабської мови, і матеріал арабо-християнської (та загалом немусульманської) рукописної спадщини розгортає перед дослідниками цікаву картину арабської диглосії і мовних контактів тих часів.

Становище близькосхідних християн в османський період значно відрізняється від ситуації в попередню мамлюцьку епоху, яка тривала близько трьох століть (з кінця XIII ст.). Їй передувала епоха хрестових походів, котра стала переломним моментом в історії Близького Сходу: якщо в XI ст. християни ще склали половину населення Сирії й Палестини, то протягом двох століть вони перетворилися на пригнічені етноконфесійні меншини [Панченко 2012, 72]. Однак за часів багатонаціональної і поліконфесійної Османської імперії завдяки більшій, ніж в епоху мамлюків, віротерпимості влади і системі міллетів християни дістали певну свободу у внутрішньому житті своїх спільнот. Це сприяло відродженню літературної творчості арабською мовою в їхньому середовищі, чого практично не було в мамлюцький період [Noble, Treiger 2014, 32].

Крім того, в османський період близькосхідні християни та їхні церковні структури вперше за довгі століття опинилися в межах однієї держави. Політична стабільність сприяла, з одного боку, активізації їхніх взаємовідносин, з другого – пошук зв'язків із зовнішнім світом. Протягом перших століть перебування Сирії у складі Османської імперії в середовищі близькосхідних православних (а це була на той час основна християнська конфесія) слідом за демографічним вибухом відбувся культурний підйом, який продемонстрував силу їхньої ідентичності та культурної традиції. Звісно, найважливішу роль у культурному відродженні в арабомовному православному середовищі відіграли історичні зв'язки з греками. Центром арабо-православного відродження XVII ст., яке прийнято називати “мелькітський ренесанс”, стало місто Алеппо – на той час економічний центр Сирії, третє за розміром місто імперії, яке мало 35-тисячну християнську громаду і процвітало в період XVI – першої пол. XVIII ст. [Панченко 1998, 34; 2012, 124]. Дослідники пояснюють цей культурний підйом у середовищі “периферійної” (порівняно з грекомовною) арабо-православної спільноти її тісним зв'язком із грецькою культурою

і прагненням подолати ізоляцію в поствізантійському просторі. З кінця XVI ст. розпочалися подорожі ієрархів Антіохійської церкви за матеріальною допомогою до Росії [Панченко 2013, 326–327] через територію Молдавії, Валахії та України, що значно розширило кругозір арабомовних християн.

Біля витоків арабо-православного культурного відродження на початку XVII ст. стояв митрополит Алеппо Мелетій Карма (згодом патріарх Антіохійський Євфимій II) (1572–1635), який усвідомив ізольованість арабомовних християн у межах православного світу і спрямував зусилля на її подолання, в тому числі шляхом створення нових якісних перекладів богослужбової літератури на арабську мову на базі стандартних грецьких друкованих видань [Панченко 2008, 425–426]. Найвидатнішим із його учнів був його наступник на Алеппській кафедрі, а згодом Антіохійський патріарх Макарій III аз-За'ім (бл. 1600–1672). У сер. XVII ст. Макарію довелося здійснити тривалу подорож до Москви через Константинополь, Дунайські князівства та козацьку Україну заради збору милостині для Антіохійської церкви, яка зuboжила через борги. Сам Макарій не дістав систематичної освіти і все життя намагався надолужити упущене, займаючись освіченням своєї пастви. Він залишив багато записів на різні теми, об'єднаних у рукописних збірках [Serikoff 2014, 237–238]. Але в літературній творчості патріарха перевершив його син архідиякон Павло Алепський (1627–1669), який залишив по собі чи не найкращий твір арабо-християнської літератури – щоденник згаданої подорожі до Москви 1652–1659 рр. Це найдовша і найоригінальніша пам'ятка арабо-християнської літератури османської доби, враховуючи те, що більшість творів того часу були компіляціями та перекладами. Як зазначає І. Ю. Крачковський, твір Павла Алепського не був пов'язаний з мусульманською традицією жанру “ріхля” (опис подорожей), з якою араби-християни навряд чи були знайомі, а отже, автору не доводилося спиратися на певні літературні зразки [Крачковский 1957, 264].

Павло Алепський дістав більш систематичну освіту, ніж його батько, мав певний літературний смак і здібність до іноземних мов. Автограф його твору не зберігся. За списками рукопису його книги, які дійшли до нас, можна судити про рівень освіти арабомовної християнської еліти тієї епохи, інтелектуальні потреби православних арабів і про те, що саме вони хотіли донести до своїх одноплемінників і які мовні засоби для цього використовували.

Тривалий культурний занепад попередніх епох і взаємна конфесійна ізоляція не могли не залишити відбитків на арабській письмовій мові. Християни не мали можливості вивчати мову Корану, яка відкривала шлях до класичної книжної освіченості, і, як правило, послуговувалися напівлітературним койне своєї епохи. А. Ю. Кримський наводить у цьому контексті арабське прислів'я, яке було в ужитку серед сирійських мусульман; у ньому згадуються три нібито абсолютно неможливі речі, а саме: *sakret il-'islām w-naḥw in-naṣārā w-ġinā l-yahūd* (“пияцтво мусульман, [правильна] граматики християн і [милозвучний] спів іудеїв”) [Крымский 1971, 105].

Мова творів арабомовних авторів-немусульман почала зазнавати помітного впливу з боку діалектного мовлення з XIII ст. Як вважають дослідники, на цей період класична арабська мова з її граматичними канонами вже перетворилася винятково на письмову форму мови, якою володіли лише мусульманські вчені, і така ситуація, за невеликим винятком, зберігалася до XIX ст. [Holes 1995, 34]. Тому використання діалектизмів стало типовою рисою немусульманських арабомовних рукописних традицій. Діалектне мовлення на письмі перетиналося зі структурами класичної арабської мови, створюючи таким чином мовний варіант, який прийнято називати “середньоарабською мовою”. У більш конкретних випадках йдеться про мусульманську / християнську / іудейську середньоарабську мову – залежно від того, в якому середовищі створювалися тексти. Термін “Middle Arabic”, введений зарубіжними арабістами (І. Фюкк, І. Блау, В. Фішер), прийнято вживати стосовно саме цих

рукописних текстів, які належать до різноманітних жанрів (приватне листування, історичні хроніки, релігійні та медичні трактати, подорожні нотатки, юридичні документи і т. п.).

Автор присвяченого пізній середньоарабській мові дослідження В. В. Лебедев визначає цей мовний варіант як “розмовну мову арабів-городян епохи середньовіччя, яка являє собою якісно нове мовне явище порівняно з класичною мовою” [Лебедев 1977, 13]. У цій публікації дослідник акцентує увагу саме на діалектному впливі у формуванні середньоарабської мови, не враховуючи дуже важливий вплив з другого боку – гіперкорекцію (див. про це нижче). До того ж у письмових текстах, у яких використовувалася середньоарабська мова, представлена не власне розмовна мова городян, а саме змішані форми, тому цей мовний варіант і називається “середньою” мовою – середньою не за історичною хронологією, а за типологічними ознаками. Наразі в зарубіжних академічних колах склався підхід до визначення середньоарабської мови (Middle Arabic) як змішаної форми *письмової* мови незалежно від хронологічних меж, тоді як змішані усні форми прийнято називати “Mixed Arabic” [den Heijer 2012, 8, 22].

Першість у дослідженні змішаних мовних форм, представлених у середньовічних арабських джерелах, належить відомому семітологу І. Блау, який виділяє такі варіанти:

1) класична арабська мова з домішкою середньоарабських елементів (Classical Arabic with Middle Arabic admixture);

2) “напівкласична” середньоарабська мова (semi-classical Middle Arabic);

3) середньоарабська мова з незначним впливом класичної норми (classicized Middle Arabic) [Blau 1966, 50–51].

Згідно з класифікацією В. В. Лебедева, ці мовні рівні представлені в літературних пам’ятках таким чином:

1) тексти літературною мовою з деякими діалектизмами;

2) пам’ятки середньоарабською мовою, яка зазнала істотного впливу літературної мови;

3) пам’ятки середньоарабською мовою, які зазнали незначної літературної обробки [Лебедев 1977, 14].

В історії середньоарабської мови виокремлюють ранній (до X ст.) та пізній (XI–XIX ст. або, за іншими даними, XIII–XIX ст.) періоди [Grand’Henry 2006, 383; Лебедев 1977, 20]. З часом мова арабо-християнських рукописів все більше віддалялася від класичної норми [Versteegh 1997, 125]. В османський період, коли серед арабомовних християн поживалася літературна творчість, виявляються результати цих процесів і тогочасні письмові пам’ятки демонструють особливості міських койне, з якими пов’язані сучасні арабські міські діалекти. Звісно, письмова творчість була прерогативою винятково міського населення – оскільки неосвічені селяни й бедуїни не могли брати в ній участі, тому саме мовлення городян відіграло ключову роль у формуванні, з одного боку, арабської літературної норми, з другого – регіональних усних койне.

Яскравим прикладом контрасту між ранньою і пізньою формами християнської середньоарабської мови може бути православний богослужбовий Псалтир, переписаний у середині XVII ст. [Факсимильное издание... 2005]². Переклад псалмів сягає першої половини XI ст. і виконаний дияконом ‘Абдаллахом Ібн аль-Фадлом аль-Антакі, знаним богословом і перекладачем Біблії на арабську мову. Переписувачем книги в XVII ст. був відомий діяч з оточення патріарха Макарія III, перекладач, каліграф та іконописець Юсуф аль-Мусаввір, який брав активну участь у культурному відродженні православних арабів.

Аналіз текстів псалмів свідчить, що діалектний вплив тут незначний і стосується передусім орфографії (слід зазначити, що орфографічні відхилення від класичної

норми – це найтипівіша риса християнської середньоарабської мови, яку можна спостерігати як у написах на іконах перших століть після арабського завоювання, так і в друкованих літургічних текстах ХІХ ст.). У текстах псалмів зустрічаються такі основні орфографічні тенденції, характерні для християнської середньоарабської мови:

1) опущення гамзи: مؤامرة замість مؤامرة “зібрання” (Пс 1: 5), ملجاي замість ملجاي “моя твердиня” (Пс 90: 2), الخبثا замість الخبثاء “злостиві” (Пс 93: 16);

2) різнобій у передачі міжзубних і зубних приголосних: ذبيحة замість ذبيحة “жертва” (Пс 4: 6), الكذب замість الكذب “неправда” (Пс 5: 7), اوتار замість اوتار “струни” (Пс 91: 4);

3) написання ض замість ظ: ضلال замість ضلال “сінь” (Пс 22: 4).

Водночас у текстах молитов після кафізм³, які, за даними дослідників, були додані до арабського перекладу псалмів у пізніший період, приблизно у ХІІІ–ХІV ст. (принаймні цим періодом датований найстаріший наявний список рукопису, який містить ці додаткові молитви) [Арабская Псалтырь... 2005, 79], можна побачити більш помітний вплив діалектних особливостей, зокрема у сфері морфології й синтаксису. Наприклад:

кафізма 3	الي رأفتك التجيت حين تريد نفسي تفرق من رباطات الجسد	я прибіг до Твоєї милості коли душа буде звільнитися від тілесних пут
кафізма 6	الي متى بتدومي يا نفسي في محبة الخطيه	доки, душе моя, перебуватимеш у гріхах?
кафізма 7	ما اقدر احتمل كثرة شدة الموج	не можу витримати бурі [своїх гріхів]
кафізма 11	بيسيل مني رجا خلاصي اخطيت يا رب	втрачаю надію на спасіння згрішив я, Господи
кафізма 12	وان كنا ما من صنع ما قد امرتنا به	хоч ми й не робили те, що Ти нам велів
кафізма 13	بنوح علي افعالي السمجه	оплакую діяння мої нечестиві
кафізма 14	لماذا انتي يا نفسي متهاونه بتتعبدني للخطيه ولماذا انتي مريضه ما بتلتجي الي الطبيب	чому, душе моя, живеш безтурботно, служачи гріху? Чому в недужі не звертаєшся до Лікаря?
кафізма 17	وامام كرسيك يقفون البشر فالآن هو ذا الوقت بيقصر، والزمان بيمضي، والانقضاء بيدني	перед Престолом Твоїм постануть люди і ось час скорочується й минає, і кінець наближається

На цих прикладах можна спостерігати такі особливості християнської середньоарабської мови Середньовіччя:

– імперфект дієслова з преформативом *b-* (найтипівіша граматична риса): بنوح “оплакую”, بيمضي “минає”. Особливо цікавим є відтворення на письмі асиміляції преформатива у формі І особи множини згідно із сучасною фонетичною нормою сирійського (зокрема дамаського) діалекту: ما من صنع (*ma mniṣna*) “ми не робили”, що свідчить про наявність цього явища щонайменш у ХVІІ ст. або навіть раніше (якщо це не є виправленням переписувача в бік “діалектизації”);

– відсутність подекуди частки кон’юнктива أن перед імперфектом, що також є типовою рисою сучасних арабських діалектів: ما اقدر احتمل “не можу витримати”;

– реалізація закінчень гамзованого дієслова за типом недостатніх: التجيت “я прибіг”, اخطيت “я згрішив”;

– узгодження присудка-дієслова з підметом згідно з діалектною нормою (форма множини у препозиції): يقفون البشر “постануть люди”.

Типові орфографічні особливості теж широко представлені в текстах цих молитов, як-от:

– відтворення на письмі довгого голосного *ī* у формах займенників і дієслів ж. р. (зокрема у звертаннях до Богородиці): انتي “Ти”, اليكي “до Тебе”, ولدتي “Ти народила”;

те ж саме стосується словоформ ч. р. недостатнього дієслова: اعفي عني “прости мені” (звернення до Христа);

- гіперкоректне відтворення гамзи: الي رآفتك “до Твоєї милості”;
- міжзубні приголосні замість зубних і навпаки: ثيارات “потоки”, ادنبت “я згрішив”, يا عدري “Діво”.

Виходячи з вищенаведеної класифікації рівнів середньоарабської мови, можна вважати, що тексти псалмів належать до першого рівня (з найменшим діалектним впливом), а тексти молитов після кафізм – до другого рівня, тобто створені більш змішаним мовним варіантом (помітний діалектний вплив на рівні граматики). Оскільки це тексти сакральні, то в них мав би бути представлений такий мовний варіант, який відповідає найвищому стилістичному рівню. Отже, широке функціонування діалектизмів у середньовічних християнських сакральних текстах вказує на вільне поводження їхніх перекладачів із класичними нормами арабської мови. Не можна однозначно стверджувати, що лише неграмотність була причиною таких явищ, адже поряд із діалектними та “койнеїзованими” формами в одних і тих самих текстах зустрічаються і правильні з точки зору класичної арабської мови узгодження. Скоріше за все, напівлітературне койне Середньовіччя сприймалося християнськими авторами та переписувачами як повноцінна літературна мова, придатна для запису сакральних текстів. Інакше переписувач Псалтиря Юсуф аль-Мусаввір цілком міг би виправити діалектні форми на більш коректні з точки зору класичної граматики, що часто намагалися робити переписувачі рукописів.

Щодо мови найвидатнішої пам’ятки арабо-християнської літератури османської епохи “Подорож Макарія”, то її слід віднести до другого рівня в наведеній класифікації. Хоча перший дослідник, який зіставляв і досліджував три основні рукописні списки пам’ятки (паризький, лондонський та петербурзький), – румунський арабіст В. Раду, – охарактеризував мову Павла Алепського як “діалект Алеппо, з численними граматичними і синтаксичними помилками” [Voyage... 1930, 15].

Втім, більш коректне визначення мовного варіанта, застосованого Павлом Алепським, склалося в російській арабістиці. Зокрема, І. Ю. Крачковський зазначав, що Павло намагався писати літературною мовою, хоча й не володів достатньою мірою літературним койне, але його мова цілком відповідає нормі, яка склалася в арабо-християнській духовній літературі тієї епохи. Хоча, коли виклад ставав емоційнішим, автор часто переходив на більш розмовний варіант, застосовуючи діалектні граматичні форми [Крачковський 1957, 266–267].

Г. З. Пумпян, яка присвятила своє дослідження діалектизму у “Подорожі Макарія”, робить висновок, що мову пам’ятки можна визначити як літературну, яка зазнала значного впливу середньоарабської мови, тобто середньовічних арабських діалектів [Пумпян 1981, 18].

Наведемо основні особливості, якими характеризується мова щоденника Павла Алепського, за результатами нашого зіставлення чотирьох списків його рукопису (паризького, лондонського, петербурзького та київського)⁴. Підкреслимо, що специфіка християнської середньоарабської мови визначається не лише діалектизмами, а й не менш сильним впливом з іншого боку – так званою гіперкорекцією. Отже, у списках рукопису Павла Алепського можна виділити такі явища:

1. Діалектизми

діалектна норма в орфографії	مدكور هدا	згаданий цей
моделі узгодження, типові для норми розмовного койне	وخرجوا الكهنة الكثيرين وقبابها عاليات مرتفعات رفاع ممشوقات	вийшло багато священиків її куполи високі, величні, витончені та стрункі

суто діалектні морфологія і синтаксис	بيقولوا المصلين القول والحمص والعنص ما بيعر فوهم	півчі виголошують їм невідомі боби, хумус та сочевиця
діалектна лексика	رهجة ذنق قمجة ما في جاب	сяяння він змерз батіг немає він приніс

Крім власне діалектизмів, в арабо-християнських рукописах зустрічаються випадки порушення граматичного узгодження на кшталт بحر الاسود (замість البحر الأسود) “Чорне море”; هذه بلاد القزق (замість في بلاد القزق هذه) “у цій країні козаків”; احد الاكابر الدولة (замість في ضياع الكبار والمدن) “один із державних сановників”; (أحد أكابر الدولة) “у великих селах та містах”. Таких прикладів доволі багато у списках рукопису “Подорожі Макарія”; часте вживання конструкцій типу بحر الاسود “Чорне море” (status constructus замість узгодженого означення) наштовхує на думку, що навряд чи це просто помилки переписувача.

На рівні орфографії особливості християнської середньоарабської мови проявляються залежно від особистих уподобань переписувачів. Зокрема, орфографія паризького рукопису *Arabe 6016* свідчить про намагання переписувача якомога пильніше дотримуватися відтворення гамзи, мадди тощо (що спричинило появу численних гіперкорекцій), тоді як у решті списків цього не спостерігається. Водночас у всіх списках рукопису існує різнобій у передачі міжзубних приголосних \underline{s} і \underline{z} : у паризькому рукописі вони часто передаються через зубні відповідники, тоді як в інших списках (у т. ч. лондонському, який є копією з паризького) можуть бути використані правильні для літературної мови варіанти.

Аналіз морфології та синтаксичних конструкцій свідчить, що основою мови Павла Алепського є “спрощена” літературна мова з помітним діалектним впливом. Автор орієнтується на синтаксичну норму християнського літературного койне, для якого не характерні класичні узгодження в роді і числі. Наприклад, у фразі “та інші цариці, які плели інтриги проти своїх царствених чоловіків і умертвляли їх” замість форми ж. р. множини використовується форма ч. р.; у словосполученні “багато сановників” прийменник كثير не узгоджується в числі; у словоформах “їхні святі” та “обидва вони” “нун” закінчення двоїни не відпадає; у реченні “вийшло багато священиків” дієслово у препозиції до іменника стоїть у формі множини згідно з діалектною нормою, а у формі множини узгодженого означення використано закінчення *-īn* замість *-īn* (типова риса міських койне). Використання преформатива імперфекта *b-* не підлягає певним закономірностям – діалектні форми чергуються з літературними; іноді переписувачі виправляють морфологію згідно з літературною нормою (це, зокрема, характерно для переписувача петербурзького рукопису).

Діалектна лексика містить як загальноарабські діалектизми Леванту, як-от ما في “немає”, جاب “він приніс”, اجا “він прийшов”, ايش “що?”, كم у значенні “декілька”, зворот يا... يا “чи то..., чи то”, так і іноді специфічні лексеми північносирійського діалекту: رهجة “сяяння”, قمجة “батіг” (цей тюркізм зафіксований у словнику сирійського діалекту з поміткою “Алеппо” [Ель-Массарани, Сегаль 1978, 407]).

2. Гіперкорекція

зайві гамза і мадда	كبرؤوت المسماء جاؤا	гордість називаний (ч. р.) вони прибули
---------------------	---------------------------	---

міжзубні приголосні замість зубних	مكتوب امثلى بثمامها	лист він наповнився повністю
недоречний “танвін фатхи”	ما بقي احداً بتحريراً يسكنها راهباً	нікого не залишилося точно у ній живе монах
помилкова граматична “класицизація”	من المصكوفيون استدعونه بتاجان البطرکان في صحنان فضه	від московитів вони запросили його з двома патріаршими митрами на двох срібних блюдах

Гіперкорекція виникає внаслідок намагання автора застосовувати більш престижний мовний варіант і уникати недопустимих на письмі форм [Nagy 2007, 275]. Але автори-немусульмани, які не розрізнявали тонкощів арабської граматики, часто поширювали певні правила літературної мови на ті сфери, де вони не діють (це проявляється передусім на рівні орфографії та морфології). Цей феномен є типовим для арабо-християнських рукописів, автори яких намагалися продемонструвати лінгвістичну компетенцію і при цьому часто могли “перестаратися” у виборі класичних форм.

На рівні орфографії це явище спостерігається в написанні зайвих гамзи і мадди (جاؤوا замість جاؤوا, “називаний”, المسمى замість المسماء, “гордість”, كبروت замість كبرؤوت “вони прийшли”) (як зазначалося, це типова риса паризького рукопису *Arabe 6016*), міжзубних приголосних замість зубних (مكتوب замість مكتوب “написаний”, امثلى замість امثلا “наповнився”, هدايا замість هدايا “подарунки” і т. п.).

У морфології найбільш помітними є такі явища гіперкорекції, як: а) поява знахідного відмінка там, де має бути називний або родовий (عن امرا “про [якусь] справу”); б) застосування форми називного відмінка закінчень правильної множини ч. р. (-ūn) і двоїни (-ān) у словоформах у непрямому відмінку (من المصكوفيون “від московитів”); в) використання дійсного способу (“нун” у формі множини) дієслова там, де має бути кон’юнктив (ليباركون “аби вони благословили”).

Як відомо, класичний варіант цих форм зник в арабських діалектах, оскільки усні койне нівелювали специфічні риси класичної мови і ввібрали до своєї структури лише найчастіше вживані граматичні форми (як-от закінчення непрямого відмінка правильної множини -īn та двоїни -ayn). На матеріалі арабо-християнських рукописів можна простежити, як автори і переписувачі протягом тривалого часу стояли перед проблемою вибору класичних або розмовних форм, у яких випадках вони віддавали перевагу тій чи іншій формі, як пізніші переписувачі коригували своїх попередників – у бік “класицизації” та вибору більш коректних граматичних форм (як у петербурзькому рукописі “Подорожі Макарія”) або навпаки (як у випадку з київським списком рукопису).

Порівняймо кілька прикладів вдалого граматичного коригування в петербурзькому рукописі *B 1230* (це незалежна від паризького рукопису редакція) і виправлень у бік “діалектизації” в київському рукописі з архіву проф. О. Пріцака (протографом до якого є петербурзький):

Приклади виправлення гіперкорекції

Паризький рукопис	Петербурзький рукопис	Переклад
ولابو العروس احضرت البنائون الاستادون ارسلوا استدعونه ان لا يحكوا لاحداً	ولابي العروس احضرت البنائين الاستادين ارسلوا استدعوه ان لا يحكوا لاحدٍ	і для батька нареченої вона привезла умілих зодчих вони послали запросити його щоб вони нікому не казали

Приклади “діалектизації”

Петербурзький рукопис	Київський рукопис	Переклад
لا يعرفوهم فهذه الاربعون يوماً في زمان ابي هذا الملك امامك	ما يعرفوهم فهذه الاربعين يوم في زمان ابو هذا الملك قدامك	вони не знають їх ці сорок днів при батькові нинішнього царя перед тобою

Цікаво, що в багатьох випадках правки переписувачів, спрямовані на “спрощення” мови, виявлялися вдалимими з точки зору класичної граматики. Зокрема, таким чином у пізнішій скороченій редакції “Подорожі Макарія” (київському списку) було усунуто низку гіперкорекцій, наприклад: *مائة وعشرة سنون* замість *مائة وعشرة سنين* “сто десять років”, *قبل تاريخه بسنتين* замість *قبل تاريخه بسنتان* “два роки тому” та ін.

3. Гібридні форми

в орфографії	ثلاثة الأثنان كثيرا	три два дуже; багато
у граматиці	بيعطونه وبه عشرون كنيسة وديرين قامت الرعايا جميعهم وهزموه ما يمكن ان يخرجوا لبرا	вони дають йому у ньому 20 церков і 2 монастирі всі піддані повстали і вигнали його вони не можуть вийти назовні

В арабо-християнських рукописах доволі часто зустрічаються змішані форми, в яких поєднуються класична і діалектна норми. Наприклад, у слові *أولايك* “ті” мадда є проявом гіперкорекції, а літера *ي* замість гамзи – відтворення типової діалектної фонетичної риси; у словоформі *كثيرا* “дуже” зубний приголосний *t* замість інтердентального *ʃ* – типова діалектна риса, а “танвін” – риса класичної морфології; так само у слові *الأثنان* “два” на фонетичному рівні спостерігаємо типове для діалекту явище (перехід *ʃ* у *t*), а на морфологічному – класичне закінчення називного відмінка *-ān*.

На граmaticьному рівні гібридні форми утворюються найчастіше шляхом приєднання діалектного преформатива імперфекта *b-* до класичної словоформи, як-от *بيعمدون* “вони хрестять” (це явище типове лише для арабо-християнських рукописів; такі форми є штучними і наразі не вживаються в усних койне). Інші приклади: *وبه عشرون كنيسة وديرين* “у ньому 20 церков і два монастирі” (перший з однорідних іменників у називному відмінку (класичне узгодження), другий – у непрямому (за нормою койне); *تذكار نيابة ... اولاده الأثنان المدفونين* “поминання... двох його синів, похованих...” (аналітичне вираження двоїни, різні відмінки при узгодженні з одним і тим самим іменником); *كانوا الكاهن والشماس ... يبدلوا ويخرجون* “священик і диякон... облачалися і виходили” (койнеїзована (без “нуна”) і класична (з “нуном”) форми закінчення дієслова); *تحملها الأنكجاريه الكثيرين* “їх несли багато стрільців” (дієслово узгоджується з іменником у формі множини як з неістотою за формою однини ж. р. (койнеїзована форма), тоді як прикметник із закінченням *-īn* узгоджується як з істотою); у фразі *ما يمكن ان يخرجوا لبرا* “вони не можуть вийти назовні” бачимо суміш суто класичних (частка *أن* перед кон’юнктивом) і суто діалектних конструкцій.

Зазначені тенденції і явища співіснують протягом всього тексту, і середньоарабська мова як специфічний мовний варіант постає з їхньої комбінації. Поряд із діалектизмами зустрічаються гіперкорекції, типові для немусульманських рукописів, і комбінація таких форм надає мові штучного характеру. Тому, на наш погляд, не можна вважати християнську середньоарабську мову міською розмовною мовою Середньовіччя або лише “діалектизованим” ідіомом. Поєднання діалектних рис із гіперкорекціями утворюють особливий історичний варіант середньої арабської мови *письмових* текстів, який широко функціонував упродовж тривалого періоду передусім у немусульманському середовищі.

Характерною особливістю рукописних текстів середньоарабською мовою є широка варіативність та непередбаченість представлених у них мовних форм і конструкцій, орфографічних явищ тощо. Класичний і діалектний варіанти часто зустрічаються поряд у межах однієї фрази, словосполучення або навіть слова (як у наведених вище прикладах كثيرا و ثلاثة). Варіативність форм в арабо-християнських рукописах залежала, з одного боку, від рівня освіти автора / переписувача і середовища, для якого створювався текст, з другого – мовним “почуттям” і особистими уподобаннями, а також, не в останню чергу, певним психологічним настроєм (згадаймо, що Павло Алепський часто переходив на більш розмовний варіант при емоційному викладі). Нерідко в межах одного тексту одного автора переважають то класичні форми, то діалектні.

Окремо слід згадати про лексичні особливості арабської мови османської епохи, зокрема її християнського варіанта. Останній є надзвичайно багатим на іншомовну лексику, передусім грецизми та тюркізми. Багато з них наразі належать до розряду історизмів: صوباشي (тур. subaşı) “субаши” (начальник поліції), سباتار (від гр. σπαθάριος “спафарій”) “спетар” (титул головнокомандувача в Дунайських князівствах) – або мають арабські еквіваленти: آجيا تريادا (гр. Αγία Τριάδα) “Свята Трійця”, طرابزا (гр. τράπεζα) “трапеза”, منيموسيونون (гр. μνημόσυον) “поминання”. У галузі адміністративної і військової термінології домінують османські терміни тих часів, у сфері християнської термінології – грецизми, які відігравали роль “інтернаціоналізмів” у православному поствізантійському світі. У щоденнику Павла Алепського окрему цікаву для нас категорію запозиченої лексики становлять слов’янізми, які на той час були абсолютно екзотичними словами для близькосхідного реципієнта.

Запозичена лексика в рукописі Павла Алепського

Походження	Написання у паризькому рукописі	Мовою оригіналу	Переклад
Грецизми	طرابزا أرخن اوكيانوس غراماتيكوس بروطوباباس الباتاريكون منثية ليطانيا اسبيرينون	τράπεζα ἀρχων ὠκεανός γραμματικός πρωτόπαλας Πατερικόν μανδύας λιτανεία Ἐσπερινός	трапеза архонт океан (Атлантичний) писар протопіп патерик мантія хресна хода вечірня
Тюркізми	الانكچارية بوغاز يوزباشي الاي اغة سندق	yeniçeri boğaz yüzbaşı alay ağa sancak	яничари (тобто стрільці) протока; прохід сотник процесія ага прапор (тобто корогва)
Слов’янізми	الويوضه الختمان بيصاري الغونياطي الصوتتيكس كنازي فورستي باريفوجيكوس		воевода гетьман писар уніати сотник князь верста рос. переводчик

Слов’янізми (як і решту запозиченої лексики) в рукописі Павла Алепського можна поділити на дві групи:

1) безеквівалентні екзотизми (ті, що позначали специфічні реалії країн, які відвідав мандрівник): القزق “козаки”, الختمان “гетьман”, الزلط “злотий”;

2) слов’янізми, які мали паралель у мові-реципієнті – арабській або турецькій / грецькій (лексику яких автор широко використовував): بيساري “писар”, فيشنا “вишня”, يرماروكا “ярмарок”.

В обох випадках автор, маючи лінгвістичний хист, подає іншомовну лексику досить коректно, пояснюючи для читача значення нового слова через загальновідомий еквівалент або описово.

Значний вплив грецької мови на християнську середньоарабську виявляється не лише у сфері лексики, а й у морфології. Зокрема, в багатьох іншомовних словах, у т. ч. слов’янізмах, які містяться в рукописі, поряд з оригінальною основою зустрічаємо грецькі формотворчі морфеми. Наприклад, слово “підводи” Павло наводить винятково у формі فودفودس із новогрецьким закінченням множини -ες, ім’я князя Володимира, слова на кшталт “сотник” і “переводчик” в арабській транслітерації завжди супроводжує грецьким закінченням ч. р. -ος (فلاديميرس / باريفوجيكوس / صوتنيكس), а назву міста Архангельськ передає як الارخانكالوس з таким самим закінченням, відтворюючи грецьку форму слова “Архангел” (Αρχάγγελος).

Іншомовний вплив на середньоарабську мову спостерігається і на рівні орфографії. Зокрема, у списках рукопису Павла Алепського можна подекуди зустріти османські / перські графеми پ та چ для позначення запозичених фонем p та č. Однак у цьому явищі існує різнобій, оскільки переписувачі часто віддавали перевагу арабізованому варіанту. Наприклад, тюркізм “яничари” (маються на увазі російські стрільці) в паризькому рукописі передається одним і тим самим переписувачем то як الينكچارية, то як الينكجارية, у петербурзькому (інша редакція) – систематично через оригінальний варіант الينكچارية, а у списку з останнього (київському рукописі) його змінено на варіант الانكشارية. Інші приклади лексем із запозиченими фонемами:

Паризький рукопис	Петербурзький рукопис	Переклад
چولوفيطا / جولوفيطا	چولوفيطا	чолобитна
دير الجودابي / دير الجودابي	دير الجودابي	Чудов монастир
سباتاري	سپاتاري	спафарій (гр. σπαθάριος)
	پناير	ярмарок (гр. πανηγύρι “свято”)

Через індивідуальний характер варіативності в рукописних текстах деякі дослідники (як-от К. Ферстеех) скептично ставляться до актуальності середньоарабської мови манускриптів для діахронічного дослідження арабських діалектів та реконструкції історії арабської мови [Versteegh 1997, 117], тоді як інші вбачають у мові середньовічних рукописів попередника сучасних змішаних форм арабської мови і наголошують на необхідності виявлення якомога більшої кількості типологічно схожих рис між ними [Feodorov 2003, 82]. Дехто вказує на наявність певної норми, котра начебто простежується в текстах середньою мовою, завдяки якій із часом розвинулися стабілізовані на сьогодні риси арабської літературної мови⁵ [Lentin 2007, 216–217]. Аналіз мовних особливостей згаданих нами рукописів свідчить, що більшість діалектизмів та синтаксичних конструкцій, типових для християнської середньоарабської мови, представлені і в сучасних арабських міських койне.

Отже, мова арабо-християнських рукописів османського періоду з її надзвичайним розмаїттям змішаних форм, діалектної, архаїчної і запозиченої лексики містить багатий лінгвістичний матеріал, який може пролити світло на низку аспектів історії становлення сучасної арабської літературної мови, співвідношення класичної мови й діалектів, мовних контактів на Близькому Сході і т. п. Тому перспективою подальшого лінгвістичного дослідження рукопису Павла Алепського та інших арабо-християнських літературних пам’яток османського періоду може бути, з одного боку,

виявлення ролі середньоарабської мови у становленні сучасних арабських койне з їхньою тенденцією до скорочення числа парадигм і уніфікації граматичних форм, а з другого – аналіз її впливу на становлення синтаксису і стилістики сучасної арабської літературної мови.

¹ Така думка панувала на Близькому Сході, доки власне арабомовні християни Лівану не виступили ініціаторами літературного відродження XIX століття, яке відіграло ключову роль у становленні сучасного варіанта арабської літературної мови. Сам А. Ю. Кримський іронічно додає, що з часом християни та іудеї почали вкладати у зміст згаданого вислову абсолютно протилежне тлумачення [Крымский 1971, 106].

² Висловлюю щире вдячність М. І. Серікову (Бібліотека Уеллком, Лондон), який люб'язно надіслав мені примірник цього унікального факсимільного видання.

³ Терміном “кафізма” у слов'янській традиції називається розділ Псалтиря, загальна кількість яких 20. В арабському рукописі відображено грецьку традицію: кафізмой (كاتسما, гр. κάθισμα) називаються тропарі після псалмів наприкінці кожного розділу.

⁴ Дослідження списків рукопису здійснюється в межах міжнародного академічного проекту з підготовки повного критичного видання тексту “Подорожі патріарха Макарія” за участю румунських, українських та російських дослідників під керівництвом Іоани Феодоров (Інститут досліджень Південно-Східної Європи Румунської академії).

⁵ Останнім часом середньоарабська мова привертає все більше уваги, про що свідчить створення у 2004 р. Міжнародної асоціації з дослідження середньоарабської мови (International Association for the Study of Middle and Mixed Arabic), яка на сьогодні провела чотири міжнародні конференції (у 2004, 2007, 2010 та 2013 рр.) [детальніше див.: den Heijer 2012].

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА

Інститут восточных рукописей РАН. Рукопись *B 1230*.

НБ НаУКМА, особовий архів проф. Омеляна Пріцака. Рукопис *Ріхлят Макаріус*. Ф. 10, оп. 1, справа № 1781.

Факсимильное издание рукописи A 187 (Арабская петербургская лицевая Псалтырь) из собрания Института востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал) / Подг. Вал. В. Полосин, Н. И. Сериков, С. А. Французов; под общ. ред. Н. И. Серикова. Санкт-Петербург – Воронеж, 2005.

Bibliothèque Nationale de France. Manuscrit *Arabe 6016*.

British Museum. Manuscript *OMS Add 18427–18430*.

ЛІТЕРАТУРА

Арабская Псалтырь: Приложение к факсимильному изданию рукописи *A 187* (Арабская петербургская лицевая Псалтырь) из собрания Института востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал) / Подг. Вал. В. Полосин, Н. И. Сериков, С. А. Французов; под общ. ред. Н. И. Серикова. Санкт-Петербург – Воронеж, 2005.

Крачковский И. Ю. Описание путешествия Макария Антиохийского как памятник арабской географической литературы и как источник для истории России в XVII в. // **Избранные сочинения.** Т. IV. **Арабская географическая литература.** Москва – Ленинград, 1957.

Крымский А. Е. **История новой арабской литературы: XIX – начало XX в.** Москва, 1971.

Лебедев В. В. **Поздний среднеарабский язык (XIII–XVIII вв.).** Москва, 1977.

Панченко К. А. **Османская империя и судьбы православия на Арабском Востоке (XVI – начало XIX века).** Москва, 1998.

Панченко К. А. Евфимий II // **Православная энциклопедия.** Т. 17. Москва, 2008.

Панченко К. А. **Ближневосточное православие под османским владычеством: первые три столетия (1516–1831)** / Отв. ред. С. А. Кириллина. Москва, 2012.

Панченко К. А. Россия и Антиохийский патриархат: начало диалога // **Православные арабы: Путь через века: Сб. статей.** Москва, 2013.

Пумпян Г. З. **Диалектизмы в путешествии патриарха Макария Антиохийского.** Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. Ленинград, 1981.

Эль-Массарани М., Сегаль В. С. **Арабско-русский словарь сирийского диалекта.** Москва, 1978.

Blau J. **A Grammar of Christian Arabic Based Mainly on South-Palestinian Texts from the First Millennium.** I. Louvain, 1966.

den Heijer J. Introduction: Middle and Mixed Arabic, a New Trend in Arabic Studies // **Middle Arabic and Mixed Arabic: Diachrony and Synchrony** / Ed. by L. Zack and A. Schippers. Leiden, 2012.

Feodorov I. Middle Arabic Elements in Two Texts from Macarius Ibn Al-Za'im's Mağmū' laṭīf // **Romano-Arabica**, 2003, No. 3.

Grand'Henry J. Christian Middle Arabic // **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics** / Ed. by K. Versteegh. Vol. 1. Leiden – Boston, 2006.

Hary B. Hypercorrection // **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics** / Ed. by K. Versteegh. Vol. 2. Leiden – Boston, 2007.

Holes C. **Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties.** New York, 1995.

Lentin J. Middle Arabic // **Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics** / Ed. by K. Versteegh. Vol. 2. Leiden – Boston, 2007.

Noble S., Treiger A. Introduction // **The Orthodox Church in the Arab World, 700–1700: an Anthology of Sources** / Ed. by S. Noble and A. Treiger, foreword by Metropolitan Ephrem (Kyriakos). Northern Illinois University Press, 2014.

Serikoff N. Patriarch Macarius Ibn al-Za'im // **The Orthodox Church in the Arab World, 700–1700: an Anthology of Sources** / Ed. by S. Noble and A. Treiger, foreword by Metropolitan Ephrem (Kyriakos). Northern Illinois University Press, 2014.

Versteegh K. **The Arabic Language.** Columbia University Press, 1997.

Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et traduction française par Basile Radu // **Patrologia Orientalis** / R. Graffin, F. Nau (ed.). XXII. Paris, 1930.